

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.31475/fil.dys.2018.08.21

Галина Александрова,
(м. Київ)

«Водночас і близькі й далекі»: українська і англійська проза крізь призму компаративної жанрології

Рецензія на монографію Дениса Чика «Longo sed proximus intervallo: жанрові системи української та англійської прози кінця XVIII – середини XIX ст.» (наук. ред. В. А. Зарва). Хмельницький: ФОП Цюпак, 2017. 356 с.)

У сучасних роботах з компаративістики вже звичним став українсько-західноєвропейський вектор. Актуальність порівняльних досліджень у літературознавстві є аксіоматичною: вони дають можливість точніше визначити особливості певної національної літератури, письменника, твору, побачити їхнє місце в координатах світового письменства.

Кінець XVIII – початок XIX ст. – один із найскладніших і періодів у розвитку та становленні української літератури, яка довгий час вважалася, за словами І. Франка, «прищипкою літератури російської». Монографія Д. Чика підтверджує: у дослідженні місця української літератури у світовому контексті важливі не вишукування ремінісценцій з тих чи інших національних літератур, не з'ясування впливу на українське письменство різних явищ зарубіжних літератур, а насамперед пізнання складного процесу взаємодії самотутніх національних літературних систем, зокрема і жанрових.

Нині для аналізу складних систем, до яких належить і література, все актуальнішим стає застосування методологій і теорій, які виникли в контексті природничих наук. Компаративна поетика передбачає вивчення стилів і жанрів у різні періоди розвитку національних літератур, а також у параметрах різних художніх систем, їхніх змін і трансформацій. Тому порівняльне вивчення прозових жанрів українського і англійської літератури кінця XVIII – середини XIX ст. надає науковому пошуку Д. Чика безсумнівної актуальності.

Наукова новизна праці полягає в тому, що це – перше компаративне дослідження в українському літературознавстві жанрових систем української та англійської прози кінця XVIII – поч. XIX ст. У ній систематизовано типологічні відповідності між

жанровими моделями досліджуваних літератур, простежено типологічні збіги й відмінності генологічному рівні, лише кілька з яких потрапляли в поле зору компаративістів. У центрі роботи – пошуки жанрової спільності. Водночас дослідження написане з переступанням «кордонів», і, коли потрібно, автор виходить за межі жанрових структур. Д. Чик не просто розширює порівняння, які до нього були пунктирно окреслені іншими дослідниками, а пропонує свої, виходячи на інше, ширше коло проблем.

У першому розділі **«Жанрова система як теоретична та методологічна проблема сучасної літературної компаративістики»** представлені результати опрацювання вагомого корпусу вітчизняних і зарубіжних досліджень. Уважно вивчивши результати наукових пошуків попередників, дослідник робить важливий крок уперед у вивченні заявленої проблеми. Проаналізовано методологічні концепції, поширені у сучасній генології (Б. Томашевського, Ю. Тинянова, М. Бахтіна, Д. Лихачова, М. Кагана, Г. Поспелова, Ю. Стенника, І. Силантьєва, Ж.-М. Шеффера, Цв. Тодорова, І. Денисюка та ін.). Охарактеризовано класифікацію К. Гільєна, осмислено семіотичний підхід у в генології (праці Р. Якобсона, Я. Мукаржовського, В. Проппа, К. Леві-Стросса, Р. Барта, Ю. Крістевої, Ю. Лотмана, В. Топорова, У. Еко та ін.).

Означуючи стратегію літературознавчої науки в царині дослідження синергетичної концепції жанрової системи, дослідник виокремлює праці Г. Гачева, які окреслили синергетичне розуміння розвитку літературних процесів на рівні зародження, розвитку та занепаду жанрів і жанрових систем. Предметом аналізу автора стали підходи Ю. Крістевої, погляди Ю. Лотмана, М. Мамардашвілі та О. П'ятигорського, Н. Лейдермана, теорія культурного вибуху Ю. Лотмана, методологія дослідження жанрів Н. Копистянської та ін.

Визначальними для розуміння специфіки жанрових систем, на думку автора монографії, є архетипна основа жанрової системи, її позажанрові елементи та включеність у літературні жанрові системи різних сфер. Високий науковий рівень прочитання і трактування жанрологічного доробку попередників, уважний, вдумливий аналіз їхніх праць, обережне «просіювання» досліджуваного матеріалу, логічна систематизація цієї спадщини, розставлення акцентів та віднайдення в огромі матеріалу концепційних засад методологій і теорій, які залишилися актуальними і нині, – це риси, які характеризують працю автора монографії.

Переосмислюючи український літературний канон, Д. Чик наповняє на його кардинальному перегляді та відмові від застарілих

поглядів і стереотипів. Дослідник переконує: тексти, писані російською, польською чи іншими мовами, можуть бути зараховані до двох і більше канонів одночасно з огляду на дво- чи полімовність автора. Плідною для нього є концепція про націю американського політолога Б. Андерсона, а запропоноване ним поняття «уявленої спільноти» Д. Чик прикладає до українського письменства першої половини XIX ст., називаючи його «неуявленою спільнотою», представники якої бачили розвиток національної літератури по-різному і часто в діаметрально протилежних парадигмах – колоніальній, імперській чи національній. Такий плюралізм поглядів зумовлював і мовний вибір, і жанрове орієнтування, і рецепцію інших європейських літератур. Окреслюючи обсяги терміну «канон», автор монографії наголошує: проблема формування національних літератур в умовах колонізації є актуальною для багатьох постколоніальних літературознавств і потребує сучасних методологічних підходів. Д. Чик застосовує теорію інтеграційної літератури Н. Джуанишбекова і розглядає українську літературу кінця XVIII – середини XIX ст., виходячи з його класифікації (контактно-типологічна (адаптивна), диференційна, білітературна, конвергенційна та асиміляційна), водночас наголошуючи: типологія змінює свою конфігурацію залежно від часових періодів та домінант історико-культурних і літературного процесів, а творчість певного письменника часто не вписується в якусь одну з визначених груп.

Пропонуючи компаративний аналіз прозових жанрів в обох літературах, автор наголошує на врахуванні національних особливостей, літературних традицій, а також на визначенні їхніх спільних і відмінних естетичних ознак. Д. Чик переконує: еталоном для виявлення типологічних збігів і відмінностей може слугувати англійська література, що на той час мала розгалужену систему жанрів. На думку дослідника, варто врахувати методологічну пропозицію італійського компаративіста Ф. Моретті – концепцію «віддаленого прочитання» літератур, яка дає змогу аналізувати тексти та їхні структурні одиниці або жанри і жанрові системи і зосереджуватися не на всіх можливих текстах з вимушеною при цьому ієрархізацією, а на окремих із них.

У другому розділі «Українська повість і мала проза та англійська література кінця XVIII – середини XIX ст.: жанрові аспекти» основна увага приділена порівнянням конкретних текстів. Показовими для типологічного вивчення української та англійської літератур XIX ст. стали постаті Г. Квітки-Основ'яненка та В. Скотта. Автор монографії вказує на обізнаність українського письменника з

новинками російської і зарубіжних літератур, тому він міг ознайомитися з перекладом роману «Эдинбургская темница...» та з критичними розвідками про В. Скотта і зазнати його безпосереднього значного впливу у повісті «Козир-дівка». Літературознавець ретельно простежує збіги на тематичному, мотивному та характерологічному рівнях.

У компаративному аналізі образів «благородних розбійників» у прозових творах В. Наріжного, О. Сомова, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Стороженка, Т. Шевченка та романі «Роб Рой» В. Скотта) простежено фольклорну основу цих творів. Популярним «благородним розбійником» в українській і російській літературах ХІХ ст. став запорізький козак і торговець Семен Гаркуша (Миколаєнко). Порівняння його з Робіном Гудом, героєм англійських народних балад, легендарна постать якого вже давно стала міжнародним традиційним образом, вважаємо цілком слушним. Доведено, що у творах українських письменників застосовано типово вальтер-скоттівський прийом – показане життя звичайної людини на тлі великих історичних подій.

Звертається дослідник і до зіставлення особливостей пародіювання топосу готичного роману в малодослідженій повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Герой очаковских времен» та в романі Джейн Остен «Нортенгерське абатство». В обох творах наявні персонажі, яких висміюють через неосвіченість та викривлене уявленням про навколишній світ, є пародійні образи топосів готичного замку. На думку Д. Чика, мета такого пародіювання – своєрідна літературна критика «сентиментально-готичних» романів зі стереотипними художніми засобами.

Здійснено компаративне дослідження образу відьми в літературі українського та англійського романтизму (твори М. Гоголя, О. Сомова, Г. Квітки-Основ'яненка, Антонія Погорельського, В. Г. Айрленда, Дж. Гоґа, Елізабет Гаскелл, В. Скотта, М. І. Льюїса), з'ясовано особливості топосу відьомства, його психологічні та міфологічні засади, антропологічну поетику образу відьми та її наснаження культурно-історичним, національним досвідом. Значний інтерес для дослідника становлять не лише відмінності, спричинені етнічними, національно-психологічними, історико-культурними обставинами, а й спільне в інтерпретації та рецепції відьомства.

Заслуговує на увагу автора міфологічний мотив інцесту в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Ложные понятия» та романі М. І. Льюїса «The Monk: A Romance». Простежуються не лише подібності в сюжетних схемах, а й відмінності, які полягають у виборі функцій і способу їх реалізації. Не менш важливим є врахування авторського біографічного

досвіду, який обумовлює специфічне трактування міфологеми. Важливим для розуміння трансформацій «Едіпового сюжету» в цих творах є мотив марності набуття справжнього знання.

Досліджуючи жанр фейлетону в українській і англійській літературах першої половини XIX ст., Д. Чик зіставляє твори Г. Квітки-Основ'яненка з публіцистичною спадщиною В. М. Теккерей. Зокрема, простежено, що погляд Іншого в листах-фейлетонах англійського письменника часто демонструє опозицію «британці – французі», подібну до протиставлення «росіяни – французі» у фейлетонах Г. Квітки-Основ'яненка. Обидва були проти «канонізації» письменників, що заважає з'являтися новим літературним постатям, демонстрували високі вимоги до літератури і безкомпромісну позицію до псевдо-літературних і масових творів.

Порівнюючи жанрову специфіку «фізіологічного нариса» в українській та англійській літературах, Д. Чик розглядає твори Г. Квітки-Основ'яненка і Є. Гребінки та Ч. Діккенса і В. М. Теккерей. Ці автори майже паралельно започатковували новий жанровий різновид, ключовою проблематикою якого стала соціальна типізація. Компаративне вивчення окреслює насамперед розбіжності, зумовлені національною специфікою, історичними умовами та духовною атмосферою в Російській та Британській імперіях першої половини XIX ст. Спільним є урбаністичний хронотоп, переважання достовірності над художнім вимислом, а також підвищена деталізація у зображенні соціальних явищ та типів.

У третьому розділі **«Роман в українській та англійській літературах кінця XVIII – середини XIX ст.: проблеми поетики, типології та модифікації»** докладно розглядається специфіка жанру крутійського роману. Обидва твори «(Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах. Рукопись XVIII века» Г. Квітки-Основ'яненка та «The Luck of Barry Lyndon» В. М. Теккерей) написані у формі автобіографічних записок, починаються з розповіді головного героя про свій родовід. Центральні персонажі малоосвічені, зі зневагою відгукуються про навчання, активно пристосовуються до нових умов. Дослідник переконливо доводить ознаки крутійського роману та мотиву антивиховання в обох творах.

У романах виховання «Аристион, или Перевоспитание» В. Наріжного та «The History of Pendennis: His Fortunes and Misfortunes, His Friends and His Greatest Enemy» В. М. Теккерей простежено міфологічний код. На думку автора монографії, основою цих творів є міф про неповне знання. Застосовуючи теорію К. Г. Юнга,

дослідник розглядає один із ключових елементів міфологічної структури творів – архетипний образ Мудрого Старого. Головною темою романів В. Наріжного та В. М. Теккерей є проблема зміни поколінь і пов'язаної з цим кардинальної зміни світоглядних цінностей. Спільними є і сакральний смисл, і трикстерська основа архетипного образу блудного сина, комплекс якого, як доводять проаналізовані джерела, втілює психобіографію обох письменників.

Осміслено жанровий різновид «роману великої дороги» в українській і англійській літературах, зазначено, що його інваріантні ознаки є похідними від роману М. де Сервантеса «Дон Кіхот з Ла-Манчі». Серед наявних інтерпретацій центрального героя найбільш продуктивним є розуміння його як певного архетипу – виразника колективного несвідомого. Плідним видається компаративне зіставлення російськомовних «романів великої дороги» («Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова...» Г. Квітки-Основ'яненка та «Мертвые души» М. Гоголя) з романами Дж. Морье та Ч. Діккенса. Проаналізовано, зокрема, хронотоп шляху, який має важливе жанротвірне значення та відіграє багатофункціональну роль: через топоси, крізь які проходять герої, автори історизують власну оповідь, з'ясовують специфічні особливості епохи, з якою взаємодіють персонажі. Цікавими є і простеження особливостей моделювання та відтворення просторових відношень географічних об'єктів у романах та їх взаємозв'язок з просторовим світом персонажа. У структурі романів спостерігається обряд ініціації та лімінарний етап. У досліджуваних текстах помічено оприявлення архетипу Аніми, зустріч з яким має важливе значення для героїв. Основною сюжетною моделлю романів є мономіф, простежуються етапи життєвого шляху героя: вирушання в подорож, ініціація та повернення додому.

Порівняння в романах «Жизнь и происхождения ... Столбикова ...» Г. Квітки-Основ'яненка та «The Posthumous Papers...» Ч. Діккенса проведення виборів дає змогу побачити характерні прикмети описуваних епох та національну, історичну та соціокультурну специфіку одного з важливих шляхів здійснення народовладдя. Передвиборчі перегони та результати виборів у романах українського та англійського письменників утворюють суцільний симулякр, який маскує брак репрезентативності влади в російській повітовій адміністрації та британському парламенті відповідно, а також відсутність власне справжнього вибору.

Доцільним є порівняння поетики роману «Михайло Чарньшенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» П. Куліша та історичної романістики В. Скотта. Типологічну схожість героїв творів обох

письменників дослідник вбачає не в наслідуванні, а в оприявленні спільної психічної структури. Архетипною в романах є опозиція «батько – син», яка відображає авторський досвід конфліктів із батьками.

Дослідник з'ясовує специфіку типологічну та генетичну спорідненість роману О. Стороженка «Братя-Близнець» з романом «Історія Генрі Есмонда, есквайра, полковника Ї Величності Королеви Анни, написана ним самим» В. М. Теккерея. Д. Чик уточнює жанрову окресленість романів завдяки тропологічному методу американського історика Г. Вайта, який базується на наративному-лінгвістичному інструментарії. Показано, як англійський та український письменники конструюють три версії імперської візії історії – військову, релігійну та аристократичну.

Вважаючи, що прояв етнічних стереотипів у художній літературі є виявом не лише традиційних у певній спільноті уявлень, а й авторського оцінювання постаті Чужого, дослідник виокремлює образ єврея, зіставлення якого в художніх текстах В. Скотта, Ч. Діккенса, О. Сомова, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Є. Гребінки демонструє національні особливості візії єврейства в обох культурах, спільне й відмінне у формуванні етнічного стереотипу сприймання євреїв українцями й англійцями, його специфіку в окреслений період і трансформацію в авторських інтерпретаціях.

Переглянуто суперечливі висновки про жанрову природу романів «Пан Халявський» Г. Квітки-Основ'яненка та «Замок Рекрент» ірландської письменниці Марії Еджворт, зіставлення яких показало, що це – сімейні хроніки, у яких представлено життя трьох поколінь, реконструйовано повсякдення провінційних дворян, десакралізовано культ предків, реалізовано концепцію «романтичного історизму», є дегероїзація минулого, топос бенкету, мотив п'ятики та ін. Обидва романи є альтернативними версіями історії в авторських візіях.

Важливо, що Д. Чик обрав методи, які відповідають предмету дослідження (порівняльно-генетичний, порівняльно-типологічний, метод «віддаленого читання», генетико-контактологічний, синергетичний, психоаналітичний, рецептивно-естетичний, культурно-історичний, описовий, узагальнювальний, біографічний). Продуктивною для компаративного зіставлення жанрових систем стала методологія «віддаленого прочитання», яка пропонує зосереджуватися не на всіх можливих текстах з вимушеною при цьому ієрархізацією, а на окремих із них та з аналізом їхніх структурних одиниць: прийомів, тем, троп або жанрів і жанрових систем. Монографія Деніса Чика розширює проблемне поле компаративістики, окреслює широке коло не лише літературознавчих, а й філософських, історичних, політичних,

культурологічних проблем, залучає в науку про літературу критерії і поняття з інших, зокрема природничих наук, і, без сумніву, матиме широке практичне застосування.

ГАЛИНА АЛЕКСАНДРОВА,
*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
(Інститут філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка)*